

ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ: 100-РІЧНА ІСТОРІЯ

М. Н. Гаврилюк, О. В. Спрягайло,
Т. О. Мельник, Ю. А. Шафрост

НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПРИРОДНИЧИХ ТА АГРАРНИХ НАУК: ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

У статті описано основні етапи становлення навчально-наукового інституту природничих та аграрних наук Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Свою історію він бере від 1921 року, з початку заснування Черкаського інституту народної освіти, як природниче відділення. Протягом 1933–1996 рр. функціонував природничий факультет. Характерно, що протягом 1933–2005 рр. факультет очолювали лише три декани – П. П. Орлов (1933–1947), О. М. Дудник (1947–1987) та С. І. Дерій (1987–2005). Розкрито роль керівників підрозділів (факультету, інституту, кафедр) у розвитку матеріальної бази, кадрового потенціалу та наукової діяльності сучасного інституту.

Історія становлення Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького невід’ємно пов’язана із розвитком його підрозділів. Визначальну роль в діяльності факультету, згодом – інституту та його кафедр відігравали керівники, які їх очолювали. Навчально-науковий інститут природничих та аграрних наук нині є одним із структурних підрозділів Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Свою історію він бере від початку заснування закладу вищої освіти. У 1921 році Черкаський інститут народної освіти розпочав свою роботу у складі єдиного факультету соціального виховання, одним із відділень якого було природниче. Це було найбільше відділення в інституті – на навчання записалось 123 особи [9, 51]. Відомо, що станом на 1923 рік функціонували біологічний та хімічний навчальні кабінети. Проте вони лише частково відповідали вимогам нових лабораторних методів навчання [9, 54]. У 1930 році відбулись значні зміни в

українській системі педагогічного навчання. У результаті реорганізації, у 1930–1931 н. р., у Черкаському інституті соціального виховання (ЧІСВ) функціонувало агробиологічне відділення; на якому в 1931 р. навчалось 52 особи [9, 75]. В інституті діяли кафедри природничого спрямування – біології (на якій працював доцент В. К. Осмолівський), хімії (доцент П. П. Корнієнко) та сільського господарства (доценти М. Ф. Дудник (завідувач) і Т. Гаврун). Але, по суті, була лише одна кафедра, яку очолював М. Ф. Дудник [9, 74]. У 1933 році ЧІСВ реорганізовано в Черкаський державний педагогічний інститут, в якому було створено три факультети [9, 77, 79]. Природничий факультет очолив Петро Петрович Орлов (1899–1991) – випускник Дніпропетровського інституту народної освіти, який у 1933 р. закінчив аспірантуру в Харкові [1, 88]. Саме з П. П. Орловим усередині 1930-х років була пов'язана докорінна перебудова навчально-наукової роботи на факультеті. З'явилися кафедри зоології, ботаніки та хімії [9, 80].

Кафедру зоології очолював П. П. Орлов, безпосередньо викладаючи курси зоології та дарвінізму. Асистентом на кафедрі працювала й випускниця біологічного факультету Харківського університету Т. П. Столяренко. Кафедра також забезпечувала викладання фізіології та анатомії людини, яку викладав запрошений лікар-ветеринар П. С. Бойко, а штатним викладачем фізіології людини була Т. Г. Брезгунова. Геологію кілька років викладав «наїздом з Києва» О. С. Артюх, а в 1938–1941 рр. цю дисципліну вела В. С. Довбня [9, 80].

Кафедру ботаніки очолював Е. Г. Демчук (до 1937 р.), а потім – до вересня 1938 р. – Іван Павлович Охват, до вересня 1939 р. – канд. біол. наук, доцент Іван Опанасович Коломійцев (викладач ботаніки; був призначений на цю посаду після завершення аспірантури в Ленінграді; після війни – доктор біологічних наук, професор, зав. кафедри фізіології рослин Київського університету) [9, 80].

Кафедру хімії до 1941 року очолював Арон Ісакович Крутман. Окрім нього, на кафедрі працювали доцент Олександр Петрович Лапа (неорганічна та аналітична хімія), у 1940–1941 рр. професор Несмелов-Януковський та інші викладачі [9, 80].

Істотно покращив забезпечення навчального процесу переїзд педінституту до нового корпусу, в якому природничий факультет зайняв усе південне крило. Кабінети та лабораторії факультету

поповнилися новими приладами. За ініціативи та активної участі П. П. Орлова було створено зоологічний музей, колекція якого в довоєнні роки нараховувала близько 1500 експонатів [9, 81].

Особливої уваги заслуговує заснування у 1936 році на базі природничого факультету ботанічного саду на площі 10 га, що також стало заслугою П. П. Орлова. На довоєнному етапі роботу в ботсаду проводили за кількома напрямками: «мічурінського плодового саду», організація дендропарку, вирощування тропічної і субтропічної флори в теплицях і проведення дослідів у вегетаційному будинку [9, 81–82].

Таким чином, можна відзначити, що в період до Другої Світової війни на природничому факультеті склався творчий працездатний колектив, який заклав міцний і професійний фундамент у справі підготовки педагогічних кадрів.

Німецько-радянська війна принесла чималих матеріальних збитків – було частково зруйновано навчальний корпус інституту, у жахливому стані перебував ботанічний сад, майже вся колекція зоологічного музею була знищена й розграбована – станом на 1944 р. вдалося зібрати та ідентифікувати лише 2% її екземплярів [9, 127]. У післявоєнний період П. П. Орлов, який продовжував очолювати природничий факультет протягом 1944–1947 рр., переходить працювати на посаду проректора Черкаського педінституту [1, 88]. З цього часу деканом факультету стає Олександр Микитович Дудник, який успішно керував ним до 1987 р. [3, 104]. На кафедрі зоології у 1949 р. почав працювати доцент М. К. Босий, який розгорнув науково-дослідну роботу з питань нервової діяльності, а згодом від кафедри зоології відділилася нова кафедра – фізіології людини. У 1948 р. захистили кандидатські дисертації П. П. Орлов та М. І. Черкащанко. Кафедру ботаніки протягом 1946–1958 рр. очолював Ю. В. Солодовник, почали працювати канд. біол. наук Яків Семенович Заверуха, Павло Михайлович Потульницький та інші [9, 131]. Професор П. М. Потульницький згодом написав і видав підручник «Ботаніка: анатомія і морфологія», за яким навчалися студенти українських закладів вищої освіти не один десяток років [8, 122]. Кафедру хімії очолював О. П. Лапа, а з 1948 р. – канд. хім. наук, доцент М. М. Літвінов. У 1959–1961 рр. кафедру ботаніки очолював доцент М. І. Петруня, у 1961–1968 рр. – професор І. С. Сидорук [9, 131], у 1968–1987 рр. – професор І. Г. Дерій (1919–1997). Іван Григорович

зробив значний внесок в озеленення населених пунктів: під його керівництвом закладено дендрарій у ботанічному саду, а також численні парки у містах та селах області. На кафедрі ботаніки в різні роки також працювали доценти О. Н. Моляка, З. С. Діденко, І. Д. Серета, М. І. Петруня, П. П. Гладкий, А. А. Гичко, І. А. Шутенко. Слід відмітити плідну наукову діяльність доцента Олександри Никифорівни Моляки, яка впродовж багатьох років вивчала водну флору та рослинність Кременчуцького водосховища. Її учні, тоді студенти, В. А. Соломаха і Д. В. Дубина продовжили справу свого вчителя і стали знаними в Україні ботаніками – докторами біологічних наук, співробітниками Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України [7, 85].

Кафедру зоології у 1950–1966 рр. очолював доцент Дмитро Іванович Кузнєцов (1902–1984) [7, 85]. У цей період, протягом 1958–1960 рр., на кафедрі працював відомий зоолог, професор Г. М. Гассовський. Важливу роль у подальшому розвитку кафедри відіграла постать Сергія Левовича Самарського (1915–1998), який переїхав працювати до Черкас з Одеського державного університету ім. І. І. Мечнікова у 1961 р. У 1966 р. його обирають завідувачем кафедри зоології, яку він очолював до 1977 р. У 1963 р. на кафедрі відкрито аспірантуру із зоології. Під керівництвом С. Л. Самарського було розгорнуто масштабні зоологічні дослідження, підтримувались тісна співпраця з ученими Академії наук УРСР. Було суттєво зміцнено матеріально-технічну базу кафедри, розширено колекцію зоологічного музею. Зоологічна наукова школа, що охоплювала найрізноманітніші напрями, стала визначним явищем в українській науці. Через аспірантуру Сергій Левович підготував 23 кандидати біологічних наук, які згодом працювали в різноманітних закладах вищої освіти та науково-дослідних установ різних республік СРСР. С. Л. Самарський зробив вагомий внесок у справу підготовки вчительських кадрів, адже він є автором низки підручників і посібників для студентів та вчителів. Серед них – широко відомий перший в Україні україномовний підручник «Зоологія хребетних» (1976) [2, 8]. Протягом 1977–1988 рр. кафедрою зоології завідувала канд. біол. наук, доцент Ніна Трохимівна Нікітченко. У різні роки на кафедрі також працювали доценти Г. З. Козлова, А. С. Горбенко.

Кадровий потенціал кафедри хімії суттєво підсилили випускники Чернівецького університету, які в різні роки приїхали

працювати до Черкас. Це Онуфрій Васильович Білий, Володимир Матвійович Найдан, Людмила Михайлівна Біла і Віра Іванівна Бойко [7, 83]. Кафедру хімії тривалий час очолював О. В. Білий (1968–1974, 1985–2015); протягом 1974–1983 рр. був проректором з навчальної роботи інституту. Він є автором і співавтором семи навчальних посібників; під його керівництвом на кафедрі сформувалась наукова школа дослідження електродних процесів, захищено три кандидатські дисертації. Протягом 1974–1985 рр. кафедру хімії очолював В. М. Найдан. Унаслідок зростання кількості працівників кафедри, розвитку її наукового потенціалу, в 1985 р. на її базі було створено дві окремі кафедри – загальної та неорганічної хімії (очолив професор О. В. Білий) й органічної і біологічної хімії (очолив професор В. М. Найдан). Під керівництвом В. М. Найдана сформувалась наукова школа, що досліджувала синтез, будову, реакційну здатність органічних сполук, а також діазореакції з ненасиченими сполуками. Було захищено дві кандидатські дисертації [7, 91].

Вагомі наукові здобутки мала доцент кафедри загальної та неорганічної хімії, відмінник освіти України Анна Савівна Серeda [7, 83]. Вона підготувала та видала друком понад 20 навчальних та навчально-методичних посібників. Під керівництвом доцента Андрія Кириловича Грабового активно проводились наукові дослідження з методики викладання хімії [7, 91].

У 1979 р. із посади ректора Уманського педагогічного інституту на посаду ректора Черкаського педагогічного інституту переводять працювати канд. біол. наук Федора Федоровича Боечка (1934 р. н.). Саме завдячуючи йому на природничому факультеті розвиваються біохімічні дослідження, в 1998 р. створено кафедру біохімії. Ф. Ф. Боечко разом із дружиною Л. О. Боечко – автори понад 20 підручників і посібників для студентів та учнів з органічної та біологічної хімії [5, 6].

До початку 1970-х рр. підготовка студентів на природничому факультеті велась за спеціальністю «Біологія з основами сільського господарства», а згодом – за спеціальністю «Біологія та хімія» [7, 82].

У 1983 р. на базі природничого факультету вперше в Україні розпочали підготовку вчителів хімії та обслуговуючої праці. Останній випуск за цією спеціальністю був здійснений у 2002 р. Саме з кафедри хімії бере початок формування кафедри

образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва, яку було відкрито в 2002 р. [8, 122]. Із середини 1990-рр. до середини 2000-х рр. також здійснювалась підготовка фахівців за спеціальністю «Хімія та основи інформатики».

У 1987 р. деканом природничого факультету стає канд. біол. наук, доцент Сергій Іванович Дерій; він очолює факультет до 2005 р. Під керівництвом С. І. Дерія у 1991 р. відбувається переїзд факультету до нового навчального корпусу, де його приміщення займають 3 поверхи із сучасними лабораторіями. За підтримки ректора Ф. Ф. Босчка покращується матеріальна база – закуповується нове обладнання, матеріали [7, 82]. Саме на другу половину 1990-х років припадає пік набору студентів на спеціальності факультету. За активної участі С. І. Дерія розвивається ботанічний сад – було закладено молодий плодовий сад, проведено реконструкцію наявних насаджень.

У 1987 р. кафедри ботаніки та зоології було об'єднано в кафедру біології, яку до 2004 р. очолювала канд. біол. наук, доцент Галина Павлівна Олійник [7, 85], а згодом – канд. біол. наук, доцент Тетяна Олександрівна Мельник.

Після набуття у 1996 р. педінститутом статусу університету природничий факультет розділено на біологічний та хімічний, а набір студентів почав здійснюватися окремо за спеціальностями «Біологія» та «Хімія» [8, 122].

У 1997 р. в університеті розпочинають підготовку фахівців-психологів і факультет перейменовують на біолого-психологічний. У 2001 р. повертають попередню назву у зв'язку із створенням окремого психологічного факультету.

Керівниками факультету, інституту на рубежі тисячоліть були: Ніна Євгенівна Карловська, декан хімічного факультету (1996–2006); Віра Іванівна Бойко, декан хімічного факультету (2006–2007); Тетяна Степанівна Нінова, декан хімічного факультету (2007–2008), директор ННІ природничих наук (2010–2017); Максим Никандрович Гаврилук, декан біологічного факультету (2005–2008), директор ННІ природничих наук (2008–2010, 2017–2019), директор ННІ природничих та аграрних наук (з 2019).

Знаковим для подальшого розвитку наукових досліджень в галузі хімії став перехід у 2007 р. до ЧНУ докт. хім. наук, професора Бориса Пилиповича Мінаєва (1943 р. н.). Він обіймає посаду завідувача кафедри органічної хімії, а згодом – кафедри хімії та

наноматеріалознавства (до 2021 р.). Під керівництвом Б. П. Мінаєва формується та активно розвивається наукова школа в галузі квантової хімії. Налагоджується активна співпраця з науковими та освітніми установами Росії, Швеції, Китаю, Румунії, Казахстану, Японії, Кореї, Фінляндії, Німеччини, Великобританії, Польщі, Литви, Данії та ін. Результати наукових досліджень Б. П. Мінаєва та його учнів публікуються у провідних наукових журналах світу. У 2011 р. Б. П. Мінаєв отримав почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України», а в 2019 р. нагороджений престижною нагородою «Web of Science Awards 2019». Загалом під керівництвом Б. П. Мінаєва виконано та захищено 16 дисертаційних робіт на здобуття наукового ступеня кандидата хімічних наук, 4 дисертаційних роботи на здобуття наукових ступенів доктора хімічних наук (3) та доктора фізико-математичних наук (1) [4, 7; 6, 14]. На кафедрах хімічного спрямування на рубежі тисячоліть працювали також доценти В. І. Бойко, А. К. Грабовий, Н. Є. Карловська, Т. С. Нінова, О. С. Погребняк, А. С. Сегеда, О. Ю. Фесак, О. П. Шевченко.

У 2002 р. на базі кафедри біології було відкрито кафедру екології та основ сільського господарства. Її очолив докт. с.-г. наук, професор, академік УААН Михайло Іванович Башенко. Протягом 2006–2015 рр. кафедру очолював докт. с.-г. наук, професор Володимир Якович Білоножко [7, 84]. За його активної участі розвивається агробіологічний напрямок досліджень, він є автором понад 100 наукових та навчально-методичних видань, а також 8 патентів. Доцент О. А. Спрягайло отримала авторство на 5 сортів груш. У 2002 р. в університеті вперше здійснено набір студентів за спеціальністю «Екологія та охорона навколишнього середовища». На кафедрах біологічного спрямування на початку XXI ст. також працювали професор Ф. Ф. Боечко, доценти Л. О. Боечко, А. С. Горбенко, Г. П. Олійник, Н. Т. Нікітченко.

У 2007 р. в університеті розпочато набір магістрів за спеціальністю «Якість, стандартизація та сертифікація». У 2015 р. відкрито спеціальність «Управління проектами» за ОС магістра та відокремлено кафедру якості, стандартизації та управління проектами, яку очолила докт. економ. наук, професор Надія Анатоліївна Єфіменко [8, 124]. Кафедру було реорганізовано в 2021 р.

У 2015 р. відбулися зміни у системі підготовки фахівців по всій Україні – було виокремлено такі спеціальності, як «Біологія», «Хімія», а також Середня освіта (за предметними спеціалізаціями).

У 2019 р. у ЧНУ розпочато підготовку фахівців за спеціальністю «Агрономія». У зв'язку з цим ННІ природничих наук перейменовано на ННІ природничих та аграрних наук.

Станом на 2021 р. в ННІ природничих та аграрних наук функціонує три кафедри. На кафедрі біології, екології та агротехнологій (завідувач – канд. біол. наук, доцент О. В. Спрягайло) працюють професор В. Я. Білоножко, доценти М. Н. Гаврилюк, С. І. Дерій, В. В. Осипенко, О. А. Спрягайло, Л. М. Титаренко, кандидати наук О. Г. Зубенко, О. В. Ілюха, О. О. Коробко.

На кафедрі клітинної біології та методики викладання біологічних дисциплін (завідувач – канд. біол. наук, доцент Т. О. Мельник) працюють доценти Н. В. Назаренко, В. Л. Соколенко, С. В. Соколенко та канд. наук І. В. Шмиголь.

На кафедрі хімії та наноматеріалознавства (завідувач – канд. хім. наук, доцент Ю. А. Шафорост) працюють професор Б. П. Мінаєв, доценти С. В. Бондарчук, В. А. Литвин, О. А. Лут, В. О. Мінаєва, О. С. Погребняк, В. В. Смаліус, О. П. Шевченко.

В інституті навчається близько 300 студентів за 6 спеціальностями: Біологія, Екологія, Хімія, Агрономія, Середня освіта (біологія та здоров'я людини), Середня освіта (хімія). За всіма спеціальностями (крім агрономії) підготовка здійснюється за освітніми ступенями бакалавра та магістра. За спеціальностями «Біологія» та «Хімія» є аспірантура.

В інституті функціонують 4 наукових лабораторії: квантової хімії (керівник – професор Б. П. Мінаєв), електрохімії (керівник – доцент О. П. Шевченко), екології (завідувач – доцент О. В. Спрягайло), інструментальної оротерапії (завідувач – доцент Т. О. Мельник).

В ННІ природничих та аграрних велика увага приділяється патріотичному вихованню. Викладачі та студенти беруть активну участь у різноманітній волонтерській діяльності – допомагають воїнам АТО/ООС, стають донорами крові тощо. Протягом 20 років проводиться акція з охорони місць зростання підсніжника складчастого в Холодному Яру, завдяки якій вдалося зберегти унікальну популяцію цих рідкісних рослин.

Список використаних джерел:

1. Гаврилюк М. Н. Петро Петрович Орлов (1899–1991). *Беркут*. 1995. Т. 4. Вип. 1–2. С. 88–89.
2. Гаврилюк М. Н., Митяй І. С., Стригунов В. І. Самарський Сергій Левкович (1915–1998) – до сторіччя від дня народження. *Вісник Черкаського університету. Серія Біологічні науки*. 2015. №19. С. 3–8.
3. Гаврилюк М. Н., Дерій С. І. До 100-річчя від дня народження Олександра Микитовича Дудника. *Вісник Черкаського університету. Серія Біологічні науки*. 2018. №. 2. С. 103–105.
4. Гаврилюк М. Н., Лизогуб В. С., Панченко О. О., Карауш-Кармазін Н. М., Мінаєва В. О. До 75-річчя від дня народження та 55 років наукової діяльності доктора хімічних наук, професора, Заслуженого діяча науки і техніки України – Бориса Пилиповича Мінаєва. *Вісник Черкаського університету. Серія Біологічні науки*. – 2018. №. 2. С. 3–7.
5. Лизогуб В. С., Дерій С. І., Гаврилюк М. Н. Життєвий і творчий шлях Федора Федоровича Босчка. *Вісник Черкаського університету. Серія Біологічні науки*. 2014. №2 (295). С. 3–6.
6. Учений, учитель, ентузіаст. Борис Пилипович Мінаєв. До 75-го дня народження / В. А. Литвин, В. О. Мінаєва, Н. М. Карауш-Кармазін, Г. В. Баришніков. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2018. 80 с.
7. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Київ : Світ успіху, 2009. 207 с.
8. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Черкаси : «Вертикаль», видавець Кандич С. Г., 2016. 184 с.
9. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького: столітня історія. Колективна монографія / кер. автор. кол. і наук. ред. В. В. Масненко. Черкаси : Вид. Ю. Чабаненко, 2021. – 342 с.